

İSLAM AHLAKI
Temel Konular Güncel Yorumlar



İSLAM AHLAKININ TANIMI ve KAPSAMI

PROF. DR. RECEP KILIÇ

I. GİRİŞ

Ahlak hakkında konuşmak aynı zamanda insan hakkında konuşmak demektir. Çünkü ahlak, insanın özü ile ilgilidir; bir başka ifadeyle ahlak, insanlığın ortak paydası anlamına gelir. Bu sebeple canlılar arasında sadece insan, ahlaka/ahlaki değerlendirmeye konudur. Çok tatlı bir meyveden/sebzeden, güzel bir kediden söz edilebilir, ama ahlaklı bir meyve veya ahlaklı bir hayvandan söz edilemez. Dolayısıyla ahlak yalnızca insanı konu alan bir değerler alanıdır; bundan dolayı insan ahlakı bir varlıktır. Bu sebeple insanın her türlü düşüncesi ve iradî davranışı ahlaki değerlendirmeye konu olur.

II. AHLAKIN TANIMI

Ahlak kelimesi Arapça 'hulk' (veya 'huluk') kelimesinin çoğulu olup Türkçe'de tekil olarak kullanılır. "Hulk; din, tabiat, huy ve karakter gibi manalara gelir." (İbn Manzur, 1956, 86) İslam düşüncesinde ahlak kelimesi, bir meleke/yeti veya hâl olarak anlaşılmalıdır. Ahlakı "meleke" olarak anlayan Gazâlî kelimenin açıklamasını şöyle yapmıştır: "Ahlak insanda yerleşmiş bulunan bir meleke/yetidir ki, ondan fikrî bir zorlamaya lü-

zum kalmaksızın davranışlar kolayca ortaya çıkar.” (Gazâli, 1302, 49) Ahlakı hâl olarak anlayan İbn Miskeveyh de kelimeyi tanımlarken, ahlakın insanın bir hâli olduğuna işaret etmiş, bu hâlin insanı davranışlarını kolayca yapmaya sevk ettiğini belirtmiştir. Osmanlı dönemi ahlakçıları da, ahlakı benzer şekilde anlayıp tanımlamışlardır. (Geniş bilgi için bkz: Çağrıci, 1982, 35 vd; Erdem, 1996) İslam düşünürlerinin yapmış olduğu ahlak tanımında birbiriyle ilişkili iki yön bulunmaktadır. Bunlardan birincisi ahlakın “insanda yerleşmiş bulunan bir meleke/hâl” olması, ikincisi de bu meleke/hâlden davranışların, “herhangi bir zorlama olmaksızın” kolayca ortaya çıkmasıdır. Birincisi insanın bir oluş/varoluş hâli ile ikincisi de yapıp ettiği davranışları ile ilgilidir. Ahlakın mahiyetinin açıklığa kavuşabilmesi için tanımında işaret edilen bu iki yönü yakından inceleyelim.

Ahlakın kendisiyle tanımlandığı meleke/hâl, insanın ulaştığı olduğu bir varoluş hâlini veya şahsiyetini ifade eder. Bu anlamda her biri birer meleke olan cömertlik, yiğitlik, iffet, hayâ gibi erdemler, insanların sahip oldukları birer varoluş hâlidir. Cömertlik, insanın cömert olma hâli veya cömert davranma melekesi; yiğitlik, yiğit olma hâli veya yiğitçe davranma melekesidir. Böyle bir hâl veya melekeyi kazanmış insanın davranışlarında devamlılık olur; bu kişi zamana, duruma veya kişiye göre farklı davranış tarzları sergilemez. Mesela kendisinde doğruluk meleke hâline gelmiş olan bir insan, her durumda doğru söylemeye gayret eder; yalancılık ve sahtekârlıktan kaçınmaya özen gösterir. Çünkü doğruluk onun bir varoluş hâli, şahsiyeti olmuştur. Benzer şekilde cömert bir insan, zaman içinde fakir düşse bile, cömertlik melekesini kaybetmez; etrafındaki insanlara her zaman sahip olduğu imkânlar ölçüsünde ikramda bulunmaya özen gösterir. Bu sebeple, içinde cömertlik arzusu olduğu hâlde verecek parası bulunmayan kimseye “cimri” denmez. Oysa cömert olmadığı halde herhangi bir korku, ümit veya etrafındakilerden utanma gibi harici tesirlerle ikramda bulunan kimsenin durumu, cömertlikle açıklanamaz; çünkü o, ya başkalarının zorlamasıyla ya da kendisine “cimri” derler korkusuyla ikramda bulunur; bu kişi her iki durumda da harici bir zorlama neticesinde harcama yapar. Bu türden harici bir zorlama sonucunda, istemeye istemeye ya-

pılan bir davranışın ise ahlaki bir değeri olmaz. Bu sebeple ahlakın tanımında insanın davranışlarını yerine getirme şekline de özel bir önem verilmiştir. İnsanın "ne" yaptığı kadar "nasıl" yaptığı da ahlaken önemli olduğundan başa kakılarak verilen bir sadakanın, içten gelen bir gülümseme kadar bile değeri yoktur.

Ahlakın tanımında dikkat çekilen "davranışın herhangi bir zorlama olmaksızın kolayca ortaya çıkması" özelliği, ahlaki fiilin ayırt edici niteliğine işaret eder. Ahlaki davranış/fiil, özünde "iradî" bir davranıştır; bu sebeple insanın iradesi dışında yapıp ettiği davranışlar ahlaki değerlendirmeye konu olmaz. Bir davranışın iradî olması ise düşünüp taşınarak, seçenekler arasından seçim yapmak suretiyle icra edilmesi demektir. Bununla birlikte ahlaki davranışın "herhangi bir zorlama olmaksızın kolayca yerine getirilmesi" ile "bencilce bir kâr-zarar hesabına göre düşünüp taşınarak yapılması" birbirine karıştırılmamalıdır. Davranışın bencilce kâr-zarar hesabı gözetilerek yapılması değerlerin göz ardı edilmesi anlamına gelir ki bu takdirde o davranışın ahlaki olduğu söylenemez. Çünkü salt çıkarıcı davranışta bulunan kişi, o davranışı ahlaken doğru/iyi olduğu için değil de kendi kişisel çıkarına uygun gördüğü için yapar; getireceği çıkar ortadan kalktığı zaman da söz konusu davranışta bulunmaktan vazgeçebilir. Mesela müşterisinin artmasına katkısı olur hesabıyla insanlara kibar davranan bir esnaf, bu tür davranışın hesap ettiği müşteri artışına hizmet etmediğini anladığında kibarlıktan vaz geçebilir. Aynı şekilde kariyer gelişiminde kendisine yardımcı olur düşüncesiyle âmirine saygılı görünen bir kişi de, hedeflediği yere ulaştığında eski saygılı davranışlarını terk edebilir. Oysa ahlaki değeri olan davranış, bu tür çıkar hesaplamalarına göre yerine getirilen davranış değildir. Kibar veya saygılı olma, insanın bir varoluş biçimi veya şahsiyeti hâline gelince, o insan herhangi bir çıkar hesabına girmeksizin her durumda kibar ve saygılı davranır. O insan hakkında konuşulurken de "saygılı" veya "kibar" olduğundan bahsedilir ki, bu da ahlak ile şahsiyet veya karakter arasında ne kadar yakın bir ilişkinin olduğunu gösterir. İşte bu durum, ahlakın tanımında yer alan "davranışın herhangi bir zorlama olmaksızın kolayca ortaya çıkması" demektir. Ahlaki davranışın kâr-zarar hesabı gözetilmeksizin kolayca yerine

getirilmesi, bir anlamda yazı yazmayı öğrenme süreci ile izah edilebilir. Yazı yazmayı öğrenmek özünde iradî bir faaliyet olmasına rağmen yazmayı öğrendikten sonra insan, artık yazarken harf harf düşünmez, çünkü yazma işi onda bir meleke hâline gelmiştir. Ahlaklı olmak da böyledir. Ahlaklı davranmaya karar vermek iradî bir iştir; insan bu kararını uyguladıkça, yani ahlaklı davranmayı sürdürdükçe, ahlaklılık insanın bir melekesi hâline gelir ve bu aşamadan sonra kişisel çıkar hesabı yapma ihtiyacı duymaksızın ahlaklı davranmaya başlar.

İnsanın korktuğu zaman benzi sararır, utandığı vakit yüzü kızarır. Bu gibi irade dışı ve gelip geçici durumların ahlak ile ilgisi yoktur. Bu tür psikolojik olaylar ile nefes almak, kalbin çalışması, ani ışıktan gözün kamaşması gibi biyolojik olaylar ahlaki açıdan “iyi” veya “kötü” gibi değerlendirmelere konu olmazlar; bunlara “ahlak dışı” veya ahlakla ilgisiz davranışlar denebilir. Oysa ahlaki davranışlar hakkında her zaman “iyi” veya “kötü” şeklinde hüküm verilir. Bu sebeple bir davranışın “ahlaki” değerlendirmeye konu olmasının gerekli şartı, iradî olmasıdır.

İslam düşüncesinde ahlak kelimesi ile “edeb” kelimesi çoğu zaman aynı anlamda kullanılmıştır. “Ziyafete davet etmek” anlamındaki “edb” veya “zarif olmak” anlamındaki edeb mastarından isim olan edeb, “davet, incelik ve kibarlık” gibi anlamlara gelir. Zaman içinde edeb kelimesi “bir şey hakkında bilgi”; aynı kökten gelen te’dîb, “birini bir konuda eğitime”; edîb ise “bir şey hakkında eğitilmiş kişi” anlamında kullanılmaya başlanmıştır. İbn Manzur terim olarak edeb’in “insanlar içinde eğitilmiş kişinin (edîb) eğitimle (te’dîb) kazandığı durum”, “meleke”, “takdire değer kabul edilen davranış tarzlarını uygulamak” ve “huy güzellikleri” gibi anlamlara geldiğini belirtir. Bu anlamlar açısından düşünüldüğünde edeb ile ahlak terimlerinin manaları arasında yakın bir ilişkinin olduğu görülür. İbn Kuteybe’nin *Edebu’l-Kâtib* adlı eserinde “dil ve nefsin edeplendirilmesi”nden söz edilir. Kişinin dilini edeplendirmesi, edebiyat ve dil bilimlerinde eğitilmesi; nefsin edeplendirilmesi ise ahlakın geliştirilmesi anlamına gelir. VIII. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan edep kitaplarında bu terim, iyi bir eğitimle kazanılmış karakter hâli ve “âdâb-ı muaşeret” de denilen ahlaki davranış tarzları

hakkında kullanılmıştır. (Çağrı, 1994, 413 vd.) Görüldüğü gibi biri diğeri yerine kullanılacak kadar yakın anlamlara sahip olmakla birlikte edeb kelimesi ahlaka göre daha geniş bir anlama sahiptir.

Günlük hayatta ahlak ile ilgili sıkça kullanılmakta olan iki kelime daha vardır: etik ve moral. 'Etik', bir sosyal grubu diğerlerinden ayırt eden örf, âdet ve karakter anlamlarına gelen Yunanca 'ethos' kelimesinden; 'moral' ise âdet, karakter, hâl ve hareket tarzı demek olan Latince 'moralis' kelimesinden türetilmiştir. Ahlak ile ortak bir anlam içeriğine sahip olan 'moral' ile 'etik' teriminin ikisi de iradî faaliyet ile ilgili olmakla birlikte anlamları arasında ince bir ayırma dikkat çekenler de vardır. Buna göre 'moral', somut ahlaki olayların tahlili için; 'etik' ise iyi, kötü, yükümlülük ve ödev gibi soyut kavramların analizi için kullanılır. Dolayısıyla moral ve etik, müştereken, bireysel ve toplumsal değer, ilke ve kurallarla ilgilenen ahlak ilmi anlamına gelirken, etik, söz konusu bu değer, ilke ve kurallar üzerinde düşünce üretmek demek olan ahlak felsefesi için de kullanılır.

Ahlak terimi ile ilgili olarak Türkçe'de "ahlak", "ahlaklı", "gayriahlâkî", "ahlaksız", ve "ahlak dışı" gibi kullanımlar bulunur. Ahlak terimi, felsefi bir metinde kullanıldığında birden çok anlama gelir. İlk olarak, insanın değer hükümlerinde bulunabilme kapasitesine işaret eder. Bu anlamda ahlak terimi, doğru veya iyi hakkında hüküm verme kabiliyeti olmayan kişiye delalet eden ahlak dışı veya ahlak ile ilgisiz gibi terimlere karşıt olacak şekilde kullanılır. Mesela davranışlarından sorumlu olmadığını ifade etmek üzere, deli bir insanın ahlak dışı olduğuna hükmedilebilir. Ahlak dışılık ve ahlak ile ilgisizlik, aynı zamanda, ahlaki kararlar alma veya ahlaki konularda ayırım yapma yeteneğinden yoksun olan hayvanlar için de kullanılır. İkinci olarak "ahlak" terimi, davranışları ahlaki standartlarla uyumlu olan bir kişiye de delalet eder. Bu kullanımında ahlak terimi ile ahlaklı terimi eş anlamlı olup ahlaksız veya gayriahlâkî terimlerinin karşıtı olur.

Ahlak terimi, insan hakkındaki kanaatleri, iyi ve arzu edilmiş şeyler hakkındaki değerlendirmeleri, yapılması ve yapılmaması gereken hususları belirleyen kuralları, bizi doğru veya yanlış bir hareket tarzını seç-

meye sevk eden sebepleri kapsar. (Nowell-Smith, 1967, 150) Bu durumda ahlak, insanın karakter yapısı, yapıp etmeleri, bunlarla ilgili değerlendirmeleri ve davranışlarını düzenleyen genel kurallarla ilgilidir. Ahlak teriminin; 1) Umumi bir hayat tarzını, 2) Hayatın belli bir alanına ilişkin bir grup davranış kuralını, 3) Davranış kuralları veya hayat tarzları üzerinde yapılan fikrî bir araştırmayı, ifade etmek üzere, üç farklı kullanımı vardır. (Abelson, 1967, 81-82) İslam ahlakı veya Hristiyan ahlakı derken birinci anlamda; meslek ahlakı veya iş ahlakı derken ikinci anlamda kullanılır. Üçüncü anlamda kullanıldığında felsefenin bir kolunu, yani ahlak felsefesini ifade eder. İnsanda yerleşmiş bulunan bir şahsiyet yapısına işaret eden ahlak, bireylerin iradî hareketleriyle ilgilenen bir alanın adı olur. Zaman, toplum ve kültüre göre değişiklik gösteren davranış şekillerine karşılık ahlak, zorunlu ve değişmeyen davranış kuralları demektir. Sonuç olarak en geniş anlamıyla ahlak, bireylerin iradî davranışları ve bu davranışların arkasındaki düşünce dünyası ile ilgilenen bir alandır.

III. AHLAKIN ÖRF VE ÂDET İLE İLİŞKİSİ

Ahlak, çoğu zaman örf ve âdet ile karıştırıldığından bir davranışın ahlakın mı yoksa örf ve âdetin mi konusu olduğuna kolayca karar verilemez. Bu sebeple ahlak ile yakın anlamlara sahip olan sözünü ettiğimiz kavramlar arasında ne gibi farklılıkların olduğunu incelemekte fayda vardır. Örf ve âdet kelimeleri, daha çok gelenek tarafından taşınan ve grup içinde yerleşmiş bulunan davranış örnekleri için kullanılır. Örf, âdet, uyuşum (convention), gelenek ve töre terimleri, biri diğerinin yerine geçebilecek şekilde sık sık kullanılır, fakat çağrışımları aynı değildir. Uyuşum, davranışın yerine getirilmesinde dâhilî bir zorunluluğun olmadığını vurgular ve belirli bir davranış tarzının doğru kabul edildiği konusunda sözlü veya sözsüz bir anlaşmanın olduğunu ima eder. Bir örf ve âdetin fonksiyonu ne kadar çok sembolik ve dolaylı olursa, ona o kadar çok uyuşum olarak işaret edilir. Gelenek, örf ve âdetin tarihsel arka planına vurgu yapar. Bundan dolayı gelenek ile örf ve âdet arasındaki fark, objektif değil sübjektiftir, çünkü tarih açısından geçmiş zamanlarda yaşamış bir kültüre uzanmayan çok az örf ve âdet vardır.

Davranışın doğruluk ya da yanlışlığı hakkında kuvvetli bir duygu çağrıştıran örf ve âdetler için en uygun terim töredir. Bir halkın töresi, onun davranışlarını yönlendiren yazılı olmayan kurallar manzumesidir. Bununla beraber örf, âdet, uyuşım, gelenek ve töre gibi terimlerin, kesin bilimsel tanımlarını vermek neredeyse imkânsızdır.

Belli bir grubun veya topluluğun üyeleri tarafından yapılması veya yapılmaması gerekenleri belirleyen davranış kuralları demek olan örf ve âdetin, ahlaki buyruklardan ayırt edilmeleri kolay değildir. Ancak örf ve âdet, ahlaki buyruklardan; a) Gerçekleştirilmelerine karşı hissedilen yükümlülüğün derecesi, b) Onları ihlal etmenin uyardığı duygunun türü, c) Uygulanan müeyyidenin şekli, d) Etki alanlarının geneliği veya etkiledikleri kişilerin sayısının sınırı, e) Süreklilik dereceleri ile ayırt edilirler. Örf ve âdet, ahlaki buyruklardan genellikle daha az bağlayıcı ve daha az otoriter olarak kabul edilir ve ahlaki ideallerin ışığında sıklıkla eleştirilirler. Bir âdet ihmal edildiğinde bir kişi rahatsızlık hisseder ve bu rahatsızlık geçici olarak çok büyük olabilir, fakat bunun bir ahlak kuralı çiğnendiği zaman duyulan vicdan azabıyla kıyaslanamayacak türden geçici bir rahatsızlık olduğu fark edilir. (Encyclopedia of the Social Science, III-IV, 351-52) Aksekili, ahlak ile âdetler arasındaki ayrımı şu şekilde ortaya koyar: "Ahlak kuralları bütün insanları kapsar; milliyet, kavmiyet, mezhep ile değişmez, oysa âdetler böyle değildir. Bunun içindir ki, milletler ve kavimlerin birbirine uymayan, bir kavmin iyi kabul edip de diğerlerine göre kötü görülen hâleri âdetler kabilindedir." (Aksekili, 1340-42, 8-9) Örf ve âdetler toplumların yaşayabilmek için ürettikleri kurallardan ibaret olduklarından toplum veya kültüre göre değişiklik gösterirler. Oysa temel ahlaki değerler, değişmez ve mutlak bir karakter taşırlar.

Aralarında mevcut olan benzerliklere rağmen ahlak ile toplumların örf ve âdetini ifade eden diğer kavramlar arasındaki temel farklılık kısaca şu şekilde ifade edilebilir: Ahlak zaman, mekân ve kültüre göre değişmeyen değer, ilke ve kuralları kapsar. Örf ve âdet ise zamana ve mekâna göre değişebildikleri gibi toplumdan topluma da değişkenlik gösterirler, bu sebeple zaman zaman ahlaki açıdan sorgulanabilirler. Bir

toplumun örf, âdet ve töresi içinde ahlaka uygun olanlar olduğu gibi ahlaka aykırı olan uygulamalar da bulunabilir. Ülkemizin bazı yörelerinde “töre cinayetleri” adıyla anılan üzüntü verici uygulamalar, ahlaka aykırı örf ve âdetin tipik birer örneği durumundadır.

IV. AHLAK İLMİ

Ahlakın “davranış bilimi” olarak tanımlanması oldukça yaygındır. Bu tanımdaki “davranış” terimi, ancak belli türden fiiller için kullanılabilir. Ahlaki anlamda ‘davranış’tan söz edebilmek için, fiilin sadece iradî olarak değil aynı zamanda bilinçli olarak da yerine getirilmesi gerekir. Dolayısıyla ahlak bilimi, bilinçli olarak icra edilen iradî davranışın bilimi olmuş olur. İki tür bilimsel yaklaşım vardır: 1) Şeyleri oldukları gibi açıklamayı veya tasvir etmeyi hedefleyen bilimler, 2) Onlar hakkında değerlendirme yapmayı veya hüküm vermeyi hedefleyen bilimler. Bir şeye veya duruma değerlendirme yapmak amacıyla yaklaşan bilim dalları “normatif bilimler” olarak isimlendirilir. Normatif bir bilim dalı olan ahlak bilimi, insana bireysel ve toplumsal hayatında ulaşması gereken gaye ve uyması gereken kurallar hakkında bilgi verir. İslam düşünce tarihinde değişik şekillerde anlaşılmış olan ahlak ilmini, kısaca şu şekilde tarif edebiliriz: Ahlak ilmi insana, iyi ve kötünün ne olduğunu, hayatın gayesinin ne olması gerektiğini öğretir, maddi ve manevi görevlerini bildirir; insanı dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştıracak yolu gösteren yasa ve kurallardan bahseder. (Seyyidi, 1329, 3-4) Ahlak felsefesi temel ahlaki kavram, değer ve ilkelerle ilgili teoriler üzerinde dururken ahlak ilmi, insanın gündelik hayatının her alanında yapması gereken görev, yerine getirmesi gereken yükümlülük ve sorumluluklarını açıklar.

Günümüzde “tasvir edici/betimleyici ahlak” adıyla, sosyal bilimlerin yöntemini kullanarak ahlaki olanı incelemeye yönelen yeni bir disiplinin ortaya çıkmıştır. Normatif bir bilim olan ahlak ilminden farklı olarak tasvir edici ahlak; ahlaki hüküm veya durumların bir antropolog, tarihçi, sosyolog veya psikolog tarafından, antropoloji, tarih, sosyoloji veya psikoloji biliminin yöntemine uygun olarak ele alınması demektir.

Mesela bir sosyolog, herhangi bir toplumda ahlaklı davranışla ilgili ne gibi kuralların bulunduğunu, hangi inançların benimsendiğini araştırıp açıklamaya çalışırken herhangi bir değer yargısında bulunmaz. Bir sosyolog olarak o, sosyoloji biliminin yöntemi ve verilerinden hareketle, belli bir toplumda mevcut olan davranışlar hakkındaki ahlaki hükümleri veya bu hükümlerin gelişmesine sebep olan uygulama, fikir, inanç ve kurumları açıklamak ve sınıflandırmakla ilgilenir. Bir psikolog veya tarihçi de ahlaki olgu ve durumları, psikoloji ve tarih ilmi açısından ele alırken aynı tarzda hareket eder. Yaptıkları iş, ahlaki olayları izah etmek, tasvir etmek ve birtakım genel sınıflandırmalar yapmaktır. Aynı şey antropolog için de geçerlidir.

V. AHLAK FELSEFESİ

Eflatun, Aristo, Farabî, İbn Sina ve Kant gibi sistem sahibi filozoflar, birer ahlak teorisi geliştirerek ahlaki olayları değerlendirmişler, ahlak iyi ve kötüyü tayin eden belirli ilkeler koymuşlar; bu ilkelerin doğruluğunu göstermek üzere aklî deliller geliştirmişlerdir. Dolayısıyla geleneksel felsefe anlayışında ahlak filozofu, ahlak üzerinde düşünen, felsefe yapan kişidir. O, ahlaki tutum ve davranışların değerlendirmesini yapar; ahlakı diğer bilgi dalları ile mukayese eder. Ahlak felsefesi, toplumda genel olarak kabul edilmiş olan ahlak düşüncesinden tedrici olarak doğmuştur. Çünkü filozoflar ahlak felsefelerini geliştirmeden önce de toplumda bireysel ve sosyal hayatın akışına yön veren ahlaki değer ve ilkeler zaten mevcuttur.

İşaret ettiğimiz bu ahlak felsefesi anlayışı, Müslüman filozoflar da dâhil sistem sahibi düşünürlerin ahlaka olan geleneksel yaklaşımını ifade etmektedir. Buna göre ahlak alanına hem normatif hem de analitik bir tarzda yaklaşan filozof, bir taraftan iyi ve kötü gibi temel ahlaki kavramları analiz eder, öbür taraftan da uyulması gereken ahlaki değer ve ilkeleri tespit eder; böylece hem iyinin ne olduğunu hem de nasıl iyi olunacağını yollarını gösterir. Dolayısıyla geleneksel anlayışta ahlak felsefesi, analitik değerlendirmeler de yapan normatif bir disiplindir. Oysa 19. asrın sonları ile 20. asrın başlarında ortaya çıkmış

olan analitik felsefe anlayışı, ahlaka yaklaşım konusunda bir daralma ortaya çıkarmıştır. Çünkü R. M. Hare, A. J. Ayer, Nowell-Smith gibi analitik felsefenin önde gelen temsilcilerine göre filozofun görevi, "ahlak terimlerini sadece analiz etmektir." (Findlay, 1961, 23-24) Bu anlayışta, ahlak filozofu herhangi bir değer hükmünde bulunamaz. Yapacağı şey sadece, 'doğru-yanlış, iyi-kötü gibi ahlak terimleri ne ifade eder'; 'ahlaki hükümlerin mahiyeti nedir; onları diğer hükümlerden ayıran özellikler nelerdir' gibi mantıkî, epistemolojik veya semantik türden sorduğu soruların cevaplarını aramaktır. Bu sebepten geleneksel kural koyucu (normative) ahlak teorilerinden bu anlayışı ayırmak üzere, analitik ahlak teorisi (meta-ethics) ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. (Kılıç, 1992, 3-5)

Normatif ahlak felsefesinin yaşanan hayatı göz önünde bulunduran pratik bir hedefi vardır. Bu anlayışta ahlaki bilgi, ahlaki olgu hakkındaki sırf teorik bilgi olarak değil aynı zamanda nasıl yaşanmamız gerektiği ile ilgili pratik bilgi olarak da mütalaa edilir. Hedef, iyiliğin ne olduğunu sadece bilmek değil aynı zamanda iyi olabilmektir. Kindî, Farabî ve İbn Sina gibi sistem sahibi Müslüman filozoflar da, ahlak ile ilgili yazmış oldukları eserlerinde bir taraftan hayatın gayesinin ne olması gerektiğini, diğer taraftan da söz konusu bu gayeyi elde edebilmek için nasıl yaşanması lazım geldiğini açıklamışlardır. Fakat bu anlatılanlar, ahlak felsefesinin ayırt edici özelliğinin ne olduğunu ortaya koymaktan hala uzaktır; çünkü bir şekilde ahlaki önderler gibi hareket eden romancı, şair ve psikolog da iyi ve kötü hakkında bize birtakım bilgiler verirler. Tolstoy gibi kişilerin ahlak hakkında derin vukûfiyete sahip olduklarını inkâr etmek zordur. "Ahlak hakkındaki felsefi açıklamanın ayırt edici özelliği, onun genelliği, sistematik tabiatı ve iddialarını ispat etme teşebbüsüdür. Geleneksel ahlak filozofları bir ahlak yasası ortaya koymak yani ahlakın objektif temellerini belirlemek ve ahlaki inançlarımızı kendisiyle doğrulayacağımız sağlam temelleri göstermek için çalıştılar. Şüpheli ahlak filozofları genel kabul gören ahlaki inançlara dokunmadılar ama onlar için objektif bir temelin bulunup bulunmayacağını sorguladılar." (Nielsen, 1967, 117) Dolayısıyla felsefe genel geçer, bütüncül ve sistematik bir anlayış oluşturmakla, ahlak ile ilgilenen diğer disiplinlerden ayrılmaktadır.

Düşünce tarihinde analitik felsefe ile birlikte kural-koyucu ve analitik ahlak felsefesi ayırımı da ortaya çıkmış oldu. Kural koyan, değerlendirme yapan, ödev bildiren türden bütün ahlak ifadeleri kural-koyucu ahlak felsefesi olarak; ahlaki terimlerin tabiatı, kullanımı veya anlamı hakkındaki tartışmalar analitik ahlak felsefesi olarak isimlendirilir. Bununla birlikte isimlendirme konusunda filozoflar arasında ittifak yoktur. Analitik ahlaka, eleştirel ahlak, teorik ahlak, ahlak epistemolojisi, ahlak mantığı veya sadece etik diyenler de vardır. "Masum insanlara işkence etmek kötüdür", "İnsanın anne babasını hasta hallerinde yalnızlığa terk etmesi gaddarlıktır." gibi ifadeler normatif ahlakta kullanılır. Bununla birlikte "Sadece ve yalnızca haz, kendinde iyi; sadece ve yalnızca acı kendinde kötüdür." gibi daha soyut normatif ahlak ifadeleri de vardır. "İyi; analiz edilemeyen, tabii olmayan bir niteliğin adıdır." gibi ifadeler de metaetik'te kullanılan ifadelerdir. Ahlak hakkında tasvir edici ifadeler de vardır; bunlar, ahlaki olgu veya durumu bilimsel anlamda tasvir eden ifadelerdir. Tasvir edici ahlaka ait bir ifadenin doğruluğu, bu ifadeye işaret edilen şeyin/durumun incelenmesi ile tecrübi bir sınama ile anlaşılırken metaetik ifadenin doğruluğu, bu ifadedeki terimlerin anlamlarına ya da kullanımlarına bağlıdır.

VI. AHLAKA OLAN İHTİYAÇ

Ahlaka olan ihtiyacın gerekçeleri değişik açılardan ele alınıp ortaya konulabilir. Bunlar arasında en fazla üzerinde durulana, bireyin huzur ve mutluluğu ile toplum hayatının imkânı, inşası, huzuru ve devamı ile ilgilidir. Ahlak her şeyden önce insanın bir varlık şartıdır. Bu sebeple ahlaka olan ihtiyacın kaynağını insanın tabiatında/fitratında aramak daha isabetli görünmektedir. Buna göre, "... Canlılar içinde iradesi ile hareket edebilen yalnız insandır. İradeye göre hareket etmek demek; düşünüp taşıyıp seçenekler karşısında seçim yapmak ve ona göre eyleme geçmek demektir. Yani iradî hareket, aklî harekettir. Hürriyet ancak iradî harekette söz konusu olur. ... İnsanın bir imtiyaz olarak akıl sahibi olması yanında, her canlıda tabii olarak bulunan kendini koruma içgüdüğü de vardır. Böyle bir içgüdüye sahip olma, insanda bençilik duygusunu doğurur. İnsanın bir özelliği de, bir toplum içinde ya-

şama mecburiyetinde olmasıdır.” (Öner, 1992, 5) İnsanın bu dört özelliği; akıl sahibi olması, hür olması, kendini koruma içgüdüsüne sahip olması ve bir arada yaşama mecburiyetinde olması, dikkate alındığında ahlakın niçin sadece insanlar için söz konusu olduğu ve ahlak ihtiyacının kaynağının niçin insan tabiatında/fitratında aranması gerektiği daha iyi anlaşılır.

İnsan, kendini koruma içgüdüğü demek olan bencilik duygusunu tatmin için, hürriyetini başkalarına zarar verecek şekilde kullanabilir. Başkalarının hakkını çiğneme, birlikte yaşamaya zarar verdiği için, böyle bir halden kendisi de olumsuz yönde etkilenir. Bu sebeple bireylerin hürriyet haklarını kullanmada, bir düzene ihtiyaç vardır. İşte ahlak, din ve hukuk gibi disiplinler, yaptıkları düzenlemelerle insan hürriyetinin sınırlarını belirlerler. ‘Ayıp’, ‘günah’ ve ‘yasak’ kavramları, bir anlamda insan hürriyetinin sınır taşları durumundadır. Ahlak ve hukukun düzenlemeleri sayesinde, insanların bir arada huzur içinde yaşamaları mümkün olur. Aklın olumlu yolda kullanılmasını temin eden, insanın değerler sistemidir. Bu sistemin teşekkülünde hayvanda bulunmayıp insanda olan utanma, günah, merhamet gibi duygular başrolü oynar. Ahlakın insandaki kaynağının ondaki bu utanma duygusu olduğunu söylemek de mümkündür. Utanma duygusunu kaybeden insanda, ahlaka karşı duyarsızlık baş gösterir. Peygamberimizin “Hayâ etmediğin takdirde dilediğini yap” (Buhârî, Edebu’l Mufred, Hadis No: 597) anlamındaki hadisi şerifi ahlakın kaynağını göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır.

Konunun toplumsal açıdan değerlendirilmesi durumunda ahlak, sosyal hayatın olmazsa olmaz şartlarından biri kabul edilir. Çünkü ahlak olmazsa, düzenli bir toplum hayatı mümkün olmaz, insanlar bir arada huzurla yaşayamazlar. Neyin iyi, neyin kötü olduğu hakkında ortak bir anlayışın bulunmadığı ortamlarda insanlar arasında tam bir kargaşa hüküm sürer. Bu sebeple ahlakın varlığı toplumun huzuru için bir çeşit tabiat kanunu gibidir. (Güngör, 1995, 20) İnsanlar zehirli maddelerle faydalı yiyecekleri ayırt etmek zorunda oldukları gibi iyi davranışlarla kötü davranışları da birbirinden ayırt etmek durumundadırlar. Bu se-

beple suyun bulunduğu yerde nasıl hayat varsa insanların bulunduğu yerde de ahlak olmak durumundadır. Görüldüğü gibi insanın toplum hâlinde yaşamak durumunda olan sosyal bir varlık olması, ahlaka duyulan ihtiyacın önemli gerekçelerinden birisidir. İnsan yavrusu ebeveyninin yardımı olmaksızın hayatta kalamaz; aile gibi küçük bir insanı grup, başka gruplara, başka canlılara ve tabiat güçlerine karşı çok yönlü destek ve işbirliğine ihtiyaç duyar. Fakat insan, hemcinsleriyle işbirliğine ihtiyaç duymasına rağmen toplumun ahengini bozma eğilimlerine de sahiptir. Bu sebeple her toplumda bireylerin davranışlarını düzenleyen, onların neleri yapmaları, nelerden sakınmaları gerektiğini gösteren birtakım kurallar bulunur. Çünkü herkesin her istediğini yapmasına izin veren bir toplum hayatı düşünülemez.

Ahlaka olan ihtiyacı gösterebilmek için, 'insanlık' kavramına müracaat eden Poincare (1986, 186) insanlığı, savaş hâlindeki bir orduya benzetir. Her ordunun bir disipline ihtiyacı vardır ve başarılı olabilmesi için ordunun sadece savaş zamanında değil barış günlerinde de disiplinli olması gerekir. İşte huzur ve mutluluk için insanlığın kabul etmek zorunda olduğu disiplinin adı ahlaktır. İnsanlık ahlakı ihmal edip unuttuğu gün, mağlup edilmiş bir ordu gibi karmaşa içine sürüklenecektir. Sonuç olarak ahlak alanının, bilgi gibi, insanın bir "varlık şartı" olduğunu, dolayısıyla ahlakın insan için ve insanla birlikte bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu sebeple ahlak alanının geliştirilmesi insanın eseri olmakla birlikte ahlakın kendisi, herhangi bir sosyal grubun eseri değildir. Sosyal grup, ahlakın gelişimini geciktirebilir ama onu yok edemez. Çünkü ahlakın yok edilmesi, insanın yok edilmesi anlamına gelir.

VII. İSLAM AHLAKI

"İslam Ahlakı", İslamiyet'in insana sunmuş olduğu hayat tarzını ve bu hayat tarzını inşa eden düşünce dünyasını anlatmak için kullanılır. İslam, insana bir hayat tarzı ve bir dünya tasavvuru sunar. İnsanların nasıl yaşamaları gerektiğini, nasıl bir hayat sürdürürlerse mutlu olacaklarını öğretir. İslam'ın sunmuş olduğu hayat tarzı demek olan İslam ahlakının ne olduğunu en kısa yoldan öğrenebileceğimiz ilk kaynak,

Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed (s.a.s.)'i insanlara gönderilmiş en güzel örnek olarak takdim eder. Ahlak, bir yaşantı hâli; İslam ahlakı da, en genel anlamıyla, İslamiyet'in yaşanan hali demektir. Hz. Muhammed (s.a.s.), Allah'ın buyruklarını insanlara sadece ulaştırmakla kalmamış, o buyrukları en iyi şekilde uygulayarak başka insanlara örnek olmuştur. İlahî buyruklar davranışa dönüştürüldüğünde, nasıl bir insanın ortaya çıkacağı konusunda, Hz. Muhammed'in şahsında açık, somut bir model bulunur. Hz. Peygamber Müslümanlara canlı bir örnek olmak üzere gönderilmiş, böylece Müslümanların da bütün insanlara örneklik etmesi hedeflenmiştir. (22/Hac, 78.) Allah Teâlâ Peygamberimize hitaben "Muhakkak sen, yüce bir ahlaka sahipsin." (68/Kalem, 4) buyururken, Müslümanlara hitaben de: "Gerçekten sizin için Allah'ın Resulünde güzel bir örnek vardır." (33/Ahzab, 21) buyurmuştur. Dolayısıyla İslam ahlakı ile ilgili yapılacak bir çalışmanın Kur'an-ı Kerim'den sonraki ana kaynağı hadisi şerifler, dolayısıyla da Peygamberimizin söz, tavır ve davranışlarıdır.

İslam'ın II. yüzyılının başlarından itibaren ahlaka dair eserlerden oluşan zengin bir literatür meydana gelmiştir. Her şeyden önce hadislerin büyük bir kısmı zaten ahlakla ilgilidir, ayrıca başta Kütüb-i Sitte olmak üzere hemen hemen her hadis mecmuasında '*Kitabu'l-Edeb*', '*Kitabu'l-Birr*', '*Kitabu'l Hüsnü'l-Hulk*' gibi başlıklar altında özellikle ahlak hadislerinden oluşan bölümler bulunmaktadır. Ayrıca Buhârî'nin *el-Edebu'l-Mufred*'i gibi sadece ahlak hadislerinden oluşan eserler hazırlanmış; fıkhıta olduğu gibi tefsir ilminde de Ahkamu'l-Kur'an türündeki eserlerde ahlak ile ilgili konulara yer verilmiştir. Kalam ilminde insan iradesi, husun-kubuh meselesi gibi ahlak ile ilgili temel konular ağırlıklı olarak ele alınmış; tasavvuf alanında ahlakla ilgili eserler yazılmıştır. Eski Yunan filozoflarının ahlakla ilgili tasniflerini büyük ölçüde benimseyen İslam filozofları, temeli Kur'an ve Sünnet'e dayalı İslam ahlakını söz konusu tarif ve tasniflerden faydalanarak sistemli bir şekilde açıklamaya çalışmışlardır. Bugün için de İslam ahlakı ile ilgili yapılacak bir çalışma, Kur'an ve Sünnet'e ilave olarak İslam düşüncesinin söz konusu alanlarındaki birikimini de göz önünde bulundurmaktadır.

Hilmi Ziya Ülken'in de dediği gibi (1958, 189) ahlak, insanî ilişkilerle ilgili olmakla birlikte insanları kuşatan ve onları aşan manevî bir varlık ve değer alanıdır. Komşuluk ve akrabalık gibi her türlü sosyal ilişki ile beşeri faaliyetin tamamı böyle bir alanda gerçekleşir. İnsanı 'ahlak' adı verilen manevî varlık alanının üyesi kılan, ondaki "birlikte duyma" hâlidir. Bu hâl insanı insan yapan temel özelliklerin başında gelir. İnsanın girdiği ahlaki ilişki, ya Yaratıcı ile ya da yaratılmış varlıklar ile olur. Her iki ilişki türünde de insan için birtakım görev ve sorumluluklar doğar. İslam ahlakında bu görev ve sorumluluklar, insanın; Allah'a, kendisine; insanlara, çevreye karşı görev ve sorumluluklar olmak üzere dört grupta değerlendirilebilir.

A. İslam Ahlakında Birey

Herhangi bir öğretinin ahlak anlayışını ortaya koyma teşebbüsü, o öğretinin insan anlayışını önceden belirginleştirmeyi gerekli kılar. İslam ahlak anlayışında yaratılmış varlıklar arasında insanın özel bir yeri vardır. İnsana bu özel konumunu kazandıran birden çok özelliği olmakla birlikte bunlar arasında en önemlisi, Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde belirtilmiştir: "Allah... insanı başlangıçta çamurdan yarattı. Sonra soyunu, bayağı bir suyun özünden var kıldı. Sonra da şekillendirip kendi ruhundan ona üfledi..." (32/Secde, 7-9) İnsan taşıdığı bu ruh sayesinde, meleklerden daha üstündür ve yeryüzünde "halife" konumundadır. İnsanın halifeliği ile ilgili ayeti kerime şöyle başlar: "Rabbin meleklere, yeryüzünde bir halife yaratacağım, dediğinde melekler, orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın... dediler..." (2/Bakara, 30) İnsanın halife olmasının yanında, Kur'an-ı Kerim'de insanın "en güzel şekilde yaratıldığı" (95/Tin, 4), "göklerde ve yerde bulunanların hepsinin emrine ve hizmetine verildiği" (45/Casiye, 13), "bir izzet ve şerefe mazhar kılındığı..." (17/İsrâ, 70) ve ona "iyiliği kötülükten ayırma gücü verildiği" (91/Şems, 8) ifade edilmektedir. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'de bir taraftan insanın en güzel şekilde yaratıldığına dikkat çekilirken, öbür taraftan "aşağıların aşağısına gönderildiği" de bildirilmektedir. (95/Tin, 4-5) Dolayısıyla insan çift boyutlu bir öze sahiptir; özünde melekleri kendisine secde ettirebilecek kadar ulvî bir yön olduğu gibi,

onu ahlaken bayağlaştırarak başka bir yön de mevcuttur. Bu olumsuz yönünü belirtmek üzere Kur'an-ı Kerim'de insanın; "zayıf olarak yaratıldığı" (4/Nisa, 28), "bozguncu ve kan döken" (2/Bakara, 30), "apaçık bir düşman" (16/Nahl, 4), "çok nankör" (17/İsrâ, 67), "çok cimri" (17/İsrâ, 100), "pek aceleci" (17/İsrâ, 11) ve nihayet "çok zalim ve pek cahil" (33/Ahzab, 72) olduğu ifade edilmiştir.

Görüldüğü gibi İslam ahlak anlayışında, iyilik ile kötülük arasında gerilim halindeki bir insan tasavvuru söz konusudur. İyilik ve kötülük hakkında bilgisi olan ve bunlardan birini seçip uygulayabilecek güce sahip olan insan; yeteneklerini iyilik yönünde geliştirirse güzel ahlaklı, kötülük yönünde geliştirirse kötü ahlaklı olur. İslam dininin gayesi, insanı güzel ahlak sahibi kılmaktır. Güzel ahlaklı insanın ayırt edici vasfı, kötülüklerden kaçınıp iyilikleri istemesi ve onları uygulamaya geçirmesidir.

İslam dininde iman ile ahlak arasında güçlü bir ilişki vardır. Güzel ahlak, kemal seviyesindeki olgun bir imanın göstergesi durumunda iken kötü ahlak, imandaki zaafa işaret etmektedir. Çünkü İslam'ın iman anlayışı, dinamik ve harekete geçirici bir yapıya sahiptir. İnsandan sadece teorik iman esaslarını ezberlemesi değil, aynı zamanda imanı ile orantılı güzel davranışlarda bulunması da beklenir. İman ile güzel davranış/salih amel arasındaki yakın ilişki Asr süresinde şu şekilde ifade edilmiştir: "Asr'a yemin ederim ki, insan gerçekten zıyan içindedir. Bundan ancak iman edip güzel davranışlarda bulunanlar, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye edenler müstesnadır." (103/Asr süresi)

İyi ve kötü seçenekler arasından birini seçme ve uygulama gücü olan insanın temel sorumluluğu, güzel ahlak sahibi olmaktır. Güzel ahlak sahibi olmak ise, iyi bir karakter eğitimi ile mümkün olur. Çünkü ahlakın güzelleşmesi, bir anda olup bitecek bir iş olmayıp neredeyse hayatı kuşatacak bir süreci kapsar. Sağlam bir karakter oluşturmak için, insanın öncelikle doğru bir inanç sistemine sahip olması gerekir. İnanç sistemine uygun bir yaşantı gerçekleştirebilmesi için de, insanın iradesini güçlendirmesi beklenir. İslam dini insanın ahlaki gelişimini sağlayabilmesi için, ona takip edeceği bir "model" sunar; bu model Hz.



Peygamber'dir. Böylece Müslüman birey, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in örnek hayatı üzerinden karakterini mükemmelleştirme imkânını elde eder. İman esaslarının oluşturduğu manevî çevre içindeki insan, Allah'ı her an yanı başında hissedebilen bir bilince kavuşur. Bu bilince sahip olan insan, elinden ve dilinden emin olunan, kendisine güven duyulan bir kişi olur.

B. İslam Ahlakında Aile

Bir aile oluşturan erkek ve kadının (49/Hucûrât, 13) ikisi de aynı özden/cevherden var edilmiş olduğundan (4/Nisa, 1) eşler arasında insan olma açısından herhangi bir farklılık yoktur. Çünkü ikisi de, en güzel şekilde yaratılmış (95/Tin, 4) ve yaratılmışların en şerefli kılınmıştır. (17/İsrâ, 70) Peygamberimiz de aileyi oluşturan erkek ve kadının, bir bütünün iki eşit yarısı olduklarını belirtmiştir. (Ebu Dâvûd, Tahâret, 94) Dolayısıyla erkek ve kadının biyolojik açıdan farklı özelliklere sahip olması, iki cinsten birinin diğerine üstünlüğü anlamına gelmemektedir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de tek üstünlük ölçütü olarak "takvâ" belirlenmiş (49/Hucûrât, 13); aileyi oluşturan erkek ve kadının birbirlerinde huzur bulmak üzere yaratıldığı ve kalplerine eşlerine karşı sevgi ve rahmet yerleştirildiği belirtilip (30/Rum, 21) aile kurmak teşvik edilmiştir. (24/Nur, 32) Ancak, karşı cinsten insanların bir araya gelmesiyle oluşan sıradan birlikteliklerden aile kurumunun ayırt edilmesi gerekir. Kadın ile erkeğin birlikteliği, aile kurumunun oluşumu için her zaman yeterli olmayabilir, çünkü İslam'a göre kadın ile erkeğin birlikteliğini aile hâline getiren unsur nikâhtır.

Bir aile içinde dünyaya gelen insan için ailenin önemi ne kadar büyükse, ailenin oluşumu ve devamı için de sevgi ve saygı ortamının önemi o kadar büyüktür. Çünkü sevgi ve saygının olmadığı ortamlarda ailenin varlığını koruyabilmesi mümkün değildir. Sevmek, sevilme ve başkaları tarafından değer verilmek gibi duyguların en iyi karşılanabileceği yer, aile yuvasıdır. Kur'an-ı Kerim'de aile bağları ile ilgili anahtar kavramlar sevgi, merhamet ve huzurdur. (30/Rum, 21) Aile açısından ilâhî bir lütuf demek olan sevgi ve merhamet, evlilik birliğinin olmazsa olmaz şartı durumundadır. Aralarında sevgi ve merhametin olmadığı veya

kalmadığı bireylerden oluşan aile içinde huzur olmayacak, huzursuz aileler de yakın çevreleri kadar toplum için de sorun kaynağı olacaktır.

Erkekler, aile birliğinin devamı açısından, hanımlarıyla güzel geçinme ve onlara “maruf” ile davranma konusunda özellikle uyarılmışlardır. (4/Nisâ, 19) Maruf, dinin meşru gördüğü, akl-ı selimin onayladığı ve Müslüman toplumun benimsediği davranış tarzları demektir. İslam ahlakında birlikte karar verme anlamındaki istişare/danışma da, temel bir davranış ilkesidir. (42/Şûrâ, 38) Bu açıdan değerlendirildiğinde aileyi ilgilendiren her konuda eşlerin karar verme sürecine katılması, “maruf” kapsamında değerlendirilebilecek bir davranış biçimidir. Aile içi ilişkilerde hanımlarına karşı iyi davranmaları konusunda uyarılan erkeklerin dikkati bir kez de Hz. Peygamber tarafından çekilmiştir: “... En hayırlınız hanımlarına karşı en hayırlı olanınızdır.” (Tirmizi, Rada’, 11); “Hanımlarınız konusunda Allah’tan korkun. Çünkü siz onları Allah’ın emaneti olarak aldınız.” (Ebu Dâvûd, Menâsik, 56) Esasen eşlerin birbirlerine iyi davranmaları, sahip olunan sevgi ve merhametin ete kemiğe bürünüp davranış olarak tezahür etmesi anlamına gelir.

Eşler arasındaki ilişkinin ahlaki niteliği, hem çocukların şahsiyetlerinin şekillenmesinde hem de toplumun sağlıklı bir şekilde oluşmasında birinci derecede etkindir. Eşlerin birbirlerine karşı olan yükümlülüklerine ayeti kerimede şöyle dikkat çekilmiştir: “Erkeklerin kadınlar üzerinde hakları olduğu gibi, kadınların da erkekler üzerinde hakları vardır...” (2/Bakara, 228) İslam ahlakında eşler arasındaki beşerî ilişkide her zaman göz önünde tutulması gereken ilke, Kur’an-ı Kerim’de şöyle ifade edilmiştir: “Mümin erkeklerle mümin kadınlar, birbirlerinin dostlarıdır. Onlar iyiliği emreder, kötülükten alıkoşurlar, namaz kılarlar, zekât verirler, Allah ve Resulü’ne itaat ederler. İşte onlara Allah rahmet edecektir.” (9/Tevbe, 71)

Erkek ve kadınların birbirleri üzerinde karşılıklı olarak benzer haklara sahip olduklarını belirten Kur’an-ı Kerim, aile içi hak ve sorumluluklar konusunda maruf’un ölçü alınmasını öğütlemiştir. İnsanlar arası ilişkide “öfke kontrolü”nü (3/Âl-ı İmrân, 134) genel bir ilke olarak belirleyen Kur’an-ı Kerim, aile içi problemlerin çözümünde karşılıklı olarak konu-

şup anlaşma yolunu (4/Nisâ, 34, 128) bir yöntem olarak sunmuştur. Konuşurken de "güzel" (2/Bakara, 235), "doğru" (4/Nisâ, 9), "tatlı" (17/İsrâ, 23), "gönül alıcı" (17/İsrâ, 28) ve "yumuşak" (20/Tâhâ, 44) bir iletişim dili kullanılmasına özen gösterilmesini öğütlemiştir. İslam ahlakının aynı zamanda örnek insan modeli olan Hz. Muhammed, hiçbir varlığa karşı şiddet dili kullanmamış; bu bağlamda eşlerini döven erkekleri "Gece birlikte olduğunuz hanımlarınızı nasıl döversiniz?" diyerek kınamıştır. (İbn Mâce, Nikâh, 51; ayrıca bkz: Görgülü, 2010) Kur'an-ı Kerim'de, eşler arasındaki sorunların ailenin birliğini tehdit eder düzeye gelmesi durumunda her iki eşin ailesinden güvenilir kimselerin hakemliğinden istifade edilebileceği belirtilir (4/Nisâ, 35); hakemlik görevini üstlenen kişiler adalet üzere karar vermeleri konusunda özellikle uyarılır. Böylece ailenin devamının sağlanması yönündeki bütün imkânların kullanılması istenir.

İslam ahlak düşüncesinde her çocuk temiz bir yaratılış üzere doğar. Sonra anne babası onu kendi inanç ve kültürüne göre yetiştirir. Müslüman anne babanın çocuğunu İslam inancına uygun olarak yetiştirebilmesi, öncelikle yaşantılarıyla ona iyi örnek olmalarına bağlıdır. Kur'an-ı Kerim'de öğüt verdikleri hâlde, verdikleri öğüte uygun davranış göstermeyen insanlar "büyük bir günah işlemekle" (2/Bakara, 44; 61/Saf, 2-3) uyarılmışlardır. Çocuk sahibi olma aşamasında anne ve baba, kız erkek ayrımı yapmaksızın, çocuğun doğumunu sevinçle karşılamalıdır. Esasen çocuklar arasında yapılan böyle bir ayırım, kültürel bir problemdir ve İslamiyet bu konuda köklü bir zihniyet değişikliği getirmiştir. Kız ile erkek çocuk arasında İslam'ın onaylamadığı ayırımcılık, Kur'an-ı Kerim'de şöyle ifade edilmiştir: "Onlardan birine bir kızı olduğu müjdelendiğinde içi gamla dolarak yüzü simsiyah kesilir. Kendisine verilen kötü (!) müjde yüzünden halktan gizlenmeye çalışır. Onu utana utana tutsun mu, yoksa toprağa mı gömsün! Ne kötü hükmediyorlar!" (16/Nahl, 58-59)

Çocuk sahibi olma konusunda İslam'a özgü zihniyeti, tevhit inancı şekillendirir. Tevhit inancına göre Allah, bütün varlık dünyasının Rabbi olduğundan, kozmolojik anlamda otoritenin tek kaynağıdır. Allah hem yaratan, hem şekillendiren, hem düzen koyan, hem de düzeni devam ettirendir. Bu çerçevede anne babayı olduğu gibi çocuğu da yaratan

Allah'tır. Çocuklar, Yüce Allah'ın anne babaya bağışladığı birer hediye durumundadır: "Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. O, dilediğini yaratır. Dilediğine kız, dilediğine de erkek evlat bağışlar. Yahut onlara dişili erkekli ikiz çocuklar verir. Dilediği kimseye de hiç çocuk vermez..." (42/Şura, 49-50)

İnsanın yeryüzündeki varlık sebebi olan anne ve babanın katlandıkları fedakârlıklar olmasa, çocuğun hayatta kalmasını düşünmek zorlaşır. Çocuğun iyi bir eğitim alması ve iyi bir terbiye görmesi gibi konularda anne ve babanın katkıları, başka hiçbir kurumla kıyaslanmayacak kadar büyüktür. Bu sebeple çocukların anne ve babalarına karşı yerine getirmeleri gereken yükümlülüklerini çok iyi kavramaları ve onları titizlikle uygulamaları gerekir. Bireyin anne ve babasına karşı olan görev ve sorumlulukları, Kur'an-ı Kerim'de son derece açık bir şekilde dile getirilmiştir: "Rabbim, yalnızca Allah'a ibadet etmenizi ve anne-babanıza iyilikle davranmanızı emreder. Anne ve babandan biri veya her ikisi eğer senin sağlığında yaşlanırlarsa, onlara karşı 'öf be!' bile deme; onları incitme; onlara sadece güzel söz söyle. Anne ve babanı esirgeyerek, üzerlerine kanat ger ve onlar için 'Rabbim, küçüklüğümde onlar beni nasıl merhametle yetiştirdilerse, Sen de onlara merhamet et' şeklinde dua et." (17/İsrâ, 23-24) Bu ayeti kerimeler, insanın anne ve babasına karşı iyilikle davranma yükümlülüğünü herhangi bir şarta bağlamamıştır. Buna göre, onların kendisine karşı olan yükümlülüklerini zamanında yerine getirip getirmediğinden bağımsız olarak, insan anne ve babasına sadece Allah öyle buyurduğu için iyilikle davranmak zorundadır. Çünkü anne ve babaya iyilik, kulluk bilincinin gereği olarak gerçekleştirilmesi gereken bir buyruktur.

Anne ve babasından sonra insana en yakın olan kişiler kardeşleridir; insan hayatının en güzel günleri, kardeşleri arasında geçirdiği çocukluk günleridir. Aile içinde yetişen, anne ve babanın sevgi ve şefkatini gören kardeşler arasında kuvvetli bir duygusal yakınlık oluşur. Bu sebeple dinimiz, insanın kardeşleriyle olan ilişkisini kesmemesine özel bir önem verir. Kur'an-ı Kerim'de iyilikte bulunulması gereken kişiler sayılırken anne ve babadan hemen sonra akrabaların zikredilmesi bu

açıdan dikkat çekicidir: "Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anaya, babaya, akrabaya, yetimlere, fakirlere, yakın ve uzak komşulara, arkadaş ve dostlara, misafir, köle ve cariyelere iyilik edin. Allah kendini beğenenleri ve böbürleneni sevmez." (4/Nisa, 36)

C. İslam Ahlakında Toplum

İslam düşüncesinde toplum, "tuğlaları birbirini tutan binaya" benzetilmiştir. (Buhârî, Edeb, 36). Toplumun üyelerini bir arada tutan temel değerlerin başında kardeşlik, dayanışma ve yardımlaşma gelir. Kur'an-ı Kerim'de müminlerin kardeş oldukları ilkesi benimsenerek (49/Hucurât, 10) dayanışmanın ahlak temeli hazırlanmış, birçok ayette dayanışma ve paylaşmanın bireysel ve toplumsal önemi vurgulanmıştır. İlgili ayetler incelendiğinde din kardeşliğinin öncelikli şartının zarar vermemek, iyi duygular beslemek ve sıkıntıları paylaşmak olduğu görülür. Hicretin hemen ardından Hz. Muhammed Medine'de yeni bir toplum inşa etmek üzere selamlaşmanın yaygınlaştırılması, açların doyurulması, yakınların gözetilmesi, mâbed ve eğitim kurumlarının tesisi gibi bir dizi uygulama başlatmıştır. Ancak yeni bir toplum inşası açısından en önemli uygulama, bazı Mekkeli Müslümanları önce kendi aralarında sonra da Medineli Müslümanlarla kardeş ilan etmesidir.

İslam tarihi kaynakları Hz. Peygamber'in, hicretten önce ve sonra olmak üzere, Müslümanları iki kez özel olarak kardeşleştirdiğini kaydeder. Mekke'deki ilk uygulamada, özgürlüğüne yeni kavuşturulmuş bazı kölelerin Hz. Hamza gibi toplumun önde gelen Müslümanları ile kardeşleştirilmiş olması, İslam kardeşliğinin niteliğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. İslam toplumunun kurucu ilkelerinden olan üstünlük ölçütü, etnik mensubiyet değil takvâdir. İslam dini ile birlikte kast, sınıf ve aristokrasi gibi doğuştan geldiği kabul edilen ayrıcalıklı statülerin yerini, çalışmakla kazanılan ve ehliyete dayanan konumlar almış; idareci ve kamu görevlilerinin atanmasında işe ehil olma (ehliyet ve liyakat) esası kabul edilmiştir. İslam toplumunda hür-köle, zengin-fakir, kuvvetli-zayıf, kadın-erkek, genç-ihtiyar herkes, insanlık ortak paydasında eşit kabul edilmiştir.

“Medine Anayasası” denilen sözleşme ile İslam toplumunu oluşturan dinî ve etnik grupların birbiriyle ilişkilerinin düzenlenmesi, idarî ve adlî yapılar ile din ve vicdan hürriyetinin belirli esaslara bağlanması yanında toplumsal dayanışma bilincinin geliştirilmesi de amaçlanmıştır. Böylece “kardeşlik uygulaması” (muâhât) ile Müslümanlar arasında, “Medine sözleşmesi” uygulaması ile de farklı dinî ve etnik gruplar arasında birlik sağlanması hedeflenmiştir. Böylece toplumda çok yaygın olan kan davaları kaldırılıp suçun bireyselliği ilkesi kabul edilmiş; gasp, soygun, içki, kumar, fuhuş, hırsızlık, kan dökme, yalan, kin, haset ve koğuculuk gibi toplumun birlik ve beraberliğine zarar veren her türlü davranış yasaklanmıştır.

Yardımlaşma ile ilgili ayetlerde insanın öncelikle ilgilenmesi ve dayanışma içinde bulunması istenen çevrenin; ana baba ve yakın akrabadan başlayıp yetimleri, yoksulları, yolcuları ve kişinin sorumluluğu altında bulunan başka insanları, nihayet yardıma muhtaç herkesi kuşatacak şekilde genişlediği görülür. (2/Bakara, 83; 4/Nisâ, 36; 17/İsrâ, 26) Namaz, oruç, zekât ve haccın sosyalleşmeyi ve yardımlaşmayı geliştirici etkileri göz önünde bulundurulduğunda, İslam dininin dayanışmayı bir ibadet formunda kurumsallaştırdığı anlaşılır. İslam ahlakında dayanışma söz konusu olduğunda sadaka, infak ve vakıf kurumuna özellikle işaret edilmelidir. Hadis kitaplarında ana babaya saygı, yakın akrabayı ziyaret, yetim, yoksul ve kimsesizleri himaye, komşu hakları, sadaka, infak ve ihsan, birlik ve kardeşlik, hediyeleşme, dostlara ikram ve misafirperverlik gibi konulara dair rivayetler, yardımlaşma ve dayanışmayı teşvik eden zengin bir anlam içeriğine sahiptirler. Bu anlamdaki bir hadiste “Müminler birbirini sevmekte, birbirine acıtmakta ve himaye etmekte bir organı hasta olduğunda diğerleri de acı çekip uykusuz kalan aynı bedeninin organları gibidir.” buyrulmuştur. (Buhârî, Edeb, 27)

İslam düşünce tarihinde bazı düşünürler insanın sosyal bir varlık oluşunu, onun kendi kendine yetersizliğinin, dolayısıyla dayanışmaya olan ihtiyacının zorunlu bir sonucu olarak değerlendirmişlerdir. Mesela toplumsal dayanışmayı, hadiste belirtildiği üzere, bir bedeninin organla-

rı arasındaki ilişkiye benzeten Farabî'ye göre, toplumların oluşumunun temelinde bu zorunluluk bulunur. (Farabî, 1999, 53). Ragıp el-İsfehani de (2003, 372), yalnız başına yaşayan insanın en basit ihtiyaçlarını bile gideremeyeceğini, bu sebeple insanların yardımlaşma ve dayanışmaya muhtaç olduklarını belirtir. (Demir, 2011, 527) Dolayısıyla beslenme, barınma ve giyinme gibi en temel ihtiyaçlarını bile kendi başına karşılayamaması gerçeği, insanın toplumsal bir varoluşa sahip olduğunu; bu da toplumu ayakta tutan değer ve ilkelerin insan için vazgeçilmez olduğunu göstermektedir.

İslam dini, insanın hem kendisiyle hem de çevresindeki insanlarla uyumlu olmasını ister. Böyle bir uyumu sağlayabilmesi için insana girildiği toplumsal ilişkide gözetmesi gereken birtakım değerler koyar; bu değerlere ahlaki faziletler adı verilir. Adalet, sadakat/doğruluk, emanet/güvenilir olmak, kanaat, şecaat/cesaret, sabır, tevekkül, cömertlik İslam ahlakının temel faziletlerindedir. İslam dini bu değerleri özümsemiş bireylerden oluşan faziletli bir toplum inşa etmeyi hedefler. Beşerî ilişkilerinde ahlaki faziletleri davranışa dönüştüren insanlar, hem kendileriyle barışık hem de çevreleriyle uyumlu hâle gelirler. Bu uyumu kurabilenler güzel ahlak sahibi olurlar. Ahlaki faziletlerin sözünü edip de onları davranışa dönüştüremeyen insanlar ise, kendileriyle olduğu gibi çevreleriyle de uyumsuz olan kişilerdir. Kötü ahlaklı denilen bu tür insanların sözleriyle işleri birbirini tutmaz.

İster birey, isterse toplum hâlinde olsun adalet, girilen her türlü beşerî ilişkide gözetilmesi gereken temel ahlaki bir fazilettir. Gerek ferdin mutluluğu gerekse toplumun huzuru, adaletin sağlanmasıyla mümkündür. Çünkü bir toplumda işler yapılması gerektiği şekilde yapılmaz, ehline teslim edilmez ve hak edenin hakkı verilmezse, o toplumda dirlik ve düzenden bahsetmek mümkün olmaz. Adaletin sağlanması, insanın doğruluktan ayrılmaması ve çifte standarda sahip olmaması ile mümkündür. Bu sebeple doğruluk da, en az adalet kadar önemli ahlaki bir değerdir. Çünkü âdil olmak, tam anlamıyla doğru olmakla mümkündür. Emanete riayet etmek, güvenilir insan olmak, insanın doğru ve âdil olmasının tabii sonucudur. İslam dini, koymuş olduğu ahlak

ilkeleriyle Müslümanın her konuda güvenilebilen bir insan olmasını sağlamayı hedefler. Müslümanı Hz. Peygamber, "Elinden ve dilinden güvende olunan kimse." (Müslim, İman, 41) olarak tarif etmiştir. İnsanın elinden ve dilinden güvende olunan bir kemale ulaşabilmesi, önce yeterli bir bilgi seviyesi, sonra da bu bilgiyle gerçekleştireceği davranışlarını insanlığın hayrına kullanacak bir karakter yapısı kazanması ile mümkün olabilir.

Kanaat, mevcut olanla yetinip, tembellik yapmak değildir; aksine, gücü yettiğince çalışmak, çalışmasının sonunda elde ettikleriyle yetinmek, başkalarının malına göz dikmemektir. Bu anlamıyla kanaat ile tevekkül, birbirleriyle yakından ilgili olan iki ahlaki değerdir. Tevekkül de, insanın gerçekleştirmek istediği bir iş için gereken her şeyi yapıp, sonucunu Allah'tan beklemesi hâlidir. Cömertlik, insanın İsrâf ve cimrilikten kaçınması hâlinin adıdır; gereken yerde gerektiği kadar harcama yapabilmektir. İnsanın karşılaştığı güçlüklerle, sıkıntılara göğüs germesinin adı sabırdır. İnsanda iman gerçekleştikten sonra, iman gerektirdiği şekilde yaşayabilmek için sabır şarttır. İslam âlimleri, sabrın iki boyutuna dikkat çekerler. Birisi, insana ağır gelen elemlere katlanarak sonucunda güzellik beklemek; diğeri de şehvet veren şeylerden uzak durarak, bunların kötü sonuçlarından korunmaktır. Bunlardan birincisi acı ilaçlarla tedavi olmaya; ikincisi de zehirli tatlılardan sakınmaya benzer.

D. İslam Ahlakında Çevre

Âlem, sahip olduğu eşsiz tasarım ve mükemmel düzeniyle insanda her devirde büyük bir hayranlık uyandırmıştır. Âlemdeki bu tasarım ve düzen, insandaki derin metafizik düşünceyi başlatan temel etkenlerden de biridir. Ancak son zamanlarda insanın yapıp etmelerinden dolayı âlemdeki düzende bazı sapmaların ortaya çıkması, insanın âlemle ilişkisinin, çevre başlığı altında, bir ahlak meselesi olarak değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Çevre meselesinin değer gözetmeyen teknoloji üretimi ile gündeme geldiğini söylemek mümkün görünmektedir. Çünkü teknolojinin üretimi, insan hayatına büyük bir yenilik getirmekle birlikte tabiattaki biyolojik çeşitliliğe zarar veren ve insan da dâhil

bütün canlıların yaşam alışkanlıklarını büyük ölçüde değiştiren bir sürecin başlamasına yol açmıştır. Günümüzde çevre ile ilgili tartışılmakta olan önemli meseleler şu şekilde ifade edilmektedir: Sanayi atıklarının insan da dâhil bütün canlıların hayatını tehdit eder hâle gelmesi, ormanların kaybı, toprak erozyonu, çölleşme, iklim değişikliği, küresel ısınma, içme suyu kaynaklarının azalması ve kirlenmesi, hava kirliliği, bazı ülkelerdeki açlık ve kuraklık sorunu vb. Bu meselelere yönelik İslam ahlakının sunacağı çözümler; varlık, insan, tabiat, toplum ve hayat ile ilgili İslam dininin temel tasavvur, ilke ve değerleri çerçevesinde geliştirilecektir. Konunun bu boyutlarıyla ele alınabilmesi, müstakil bir kitap çalışması ile mümkün olabileceğinden biz burada sadece ana temalara işaret etmekle yetineceğiz.

Çevre, canlıların hayatını doğrudan veya dolaylı olarak hem etkileyen hem de onlardan etkilenen fizikî, kimyevî, biyolojik ve kültürel faktörlerin tamamı demektir. İnsan, hayvan ve bitki örtüsünün birbirleriyle ilişki kurdukları ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları ortam demek olan çevre, ilgili literatürde tabii ve sosyo kültürel olmak üzere iki türe ayrılmaktadır. Tabii çevre insanın içinde yaşadığı ve hazır bulunduğu fizikî ortam iken, sosyo kültürel çevre insanların diğer insanlarla işbirliği ve iletişim içine girerek oluşumuna katkıda buldukları toplumsal ortamdır. Çevre ile ilgili literatürde yer almamakla birlikte insan zihninin içinde bulunduğu ortam anlamında üçüncü bir çevre türü daha vardır. İnsanın zihin dünyası ile ilgili bu çevreyi manevî çevre olarak isimlendirebiliriz. Daha önce İslam ahlakının toplumsal yapı ile ilgili yaklaşımını ele aldığımızdan şimdi sadece "manevî" ve "tabii" çevre üzerinde ana hatları ile durmakla yetineceğiz.

1. Manevî Çevre

Manevî çevre, hem tabii hem de sosyo kültürel çevreyi inşa edici bir niteliğe sahiptir; önemi de bu özelliğinden kaynaklanmaktadır. Bu sebeple bu çevrede meydana gelen herhangi bir bozulma veya problem, fizikî ve kültürel çevreyi, dolayısıyla bireyi ve toplumu doğrudan etkiler. Çünkü manevî çevre, insanın düşünce dünyasını oluşturan, kendisine göre tutum ve davranışlarına karar verdiği değerler örgüsü veya

insan zihninin içinde karar verdiği zihniyet ortamıdır; temel kurucu unsurları, dinî ve ahlaki değerlerdir. İslam dini getirmiş olduğu iman ilkeleri, ibadet esasları ve ahlaki buyrukları ile insan için manevî bir çevre oluşturmuştur. Sözü ettiğimiz bu çevre, her yerde daima bizimle birlikte olan, inanç örgümüzün oluşturduğu ve bizi bütünüyle kuşatan bir mahiyete sahiptir. Kur'an-ı Kerim'in aşağıdaki ayetleri manevî çevre ile ifade etmeye çalıştığımız zihni ortamı açıklar niteliktedir.

"Allah, görüleni de görülmeyeni de bilir; çok büyüktür, çok yücedir. Onun için sözü gizleyenle açığa vuran, geceyle gizlenenle gündüzün yürüyen eşittir." (13/Ra'd, 9-10)

"Yemin olsun ki, insanı biz yarattık. Nefsinin ona neler fısıldadığını da Biz biliriz. Biz ona, şah damarından daha yakınız. Üstelik biri sağ tarafında, diğeri sol tarafında oturmuş iki melek de insanın yaptıklarını kaydetmektedir. İnsan hiçbir söz söylemez ki, yanında onu yazmak üzere bekleyen bir melek bulunmasın." (49/Kaf, 16-18)

"Şüphesiz ki üzerinizde bekçiler, değerli yazıcılar vardır; yapmakta olduklarınızı bilirler." (82/Infitar, 10-12)

... "Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüsü Allah olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki altıncısı O olmasın. Bundan daha az yahut daha çok da olsalar, nerede olurlarsa olsunlar, O mutlaka onlarla beraberdir. Sonra onlara yaptıklarını Kıyamet günü haber verecektir. Allah her şeyi hakkıyla bilir." (66/Mücâdele, 7)

İslam dininin getirmiş olduğu inanç esaslarını bu seviyede benimseyip içselleştirmiş bir insan, kendisini her zaman böylesi bir zihinsel ortam içinde bulacağından iyilikleri yerine getirme ve kötülüklerden uzaklaşma konusunda zorlanmayacaktır. Dolayısıyla İslam ahlakı, tabii ve toplumsal çevrenin korunarak geliştirilebilmesi için insana iman esasları ile önce manevî bir çevre hazırlamaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de temel ibadet esaslarının farz kılınma gerekçeleri gösterilirken ahlakiliğe dikkat çekilmesi de manevî çevre açısından önemlidir. Mesela namaz kılınması emredilirken, hakkıyla kılınan namazın

insanı kötülüklerden alıkoyacağı bildirilmiş; böylece bütünü ile dinî bir form olan ibadet ile ahlak arasında vazgeçilemez bir bağ kurulmuştur. Bununla birlikte bu konuda dindar insanlar, zaman zaman ahlaki bir yanılığa düşebilmektedirler. Manevî çevredeki bozulmayı ifade eden göstergelerin başında gelen ahlaki yanılığ, iman ve ibadet esasları ile ahlaki yaşantı arasındaki yakın ilişkiyi gözden kaçırma tutumudur. İslam'ın iman ve ibadet esaslarının temel gayelerinden birisinin, insanı ahlaklı bir insan haline getirmek olması gerçeğine rağmen, yanılığ olarak isimlendirdiğimiz tutumda, belirli iman ilkelerini teorik olarak kabul etmenin, birtakım ibadetleri şekil olarak yapmanın, dindar olmak için yeterli olduğuna inanılmaktadır. Böyle bir yanılığ içindeki insan, bir taraftan ibadetleri şekil olarak yaparken diğer taraftan gündelik hayatında giybet etmeye, yalan konuşmaya, sahtekârlık yapmaya devam etmekte ve bu yaptıklarından herhangi bir rahatsızlık duymaz hale gelmektedir. Mesela namazını kılan, orucunu tutan, hacca giden bir müteahhidin yaptığı inşaatta malzemededen çalması; dindar görünen bir babanın çocukları arasında ayırım yapması; dinî görevlerini şeklen yerine getiren bir öğretim üyesinin yeterli hazırlık yapmadan derslerine girmesi gibi tutumlar, ancak ahlaki bir yanılığ ile izah edilebilir ve bu tutumlar insanın manevî çevresindeki problemin sosyal ve tabii çevredeki tezahürleri durumundadır. Kısaca ifade etmek gerekirse manevî çevre, gündelik hayatımızda herhangi bir durum, olay veya davranışın iyiliği veya kötülüğü hakkında karar verme aşamasında zihnimizin içinde bulunduğu ortamı ifade etmektedir. Bu manevî ortamı oluşturan değerler ve ilkelerde meydana gelen herhangi bir şüphe veya belirsizlik gündelik hayatımızda kendisini somut olarak hissettirmektedir.

2. Tabii/ Fizikî Çevre

İnsanın doğduğu anda hazır bulunduğu fizikî bir ortam/çevre vardır; bu, kişinin içinde yaşadığı fizikî coğrafyadır. Bütün canlılar, güneş, hava, su ve toprakla vazgeçilemez bir ilişki içindedir. Canlılar dünyasının bir üyesi olarak insan, varlığını tabiatla kurduğu uyumlu ilişkiye borçludur. Tabii çevre kirliliği, insanın tabiatla olan ilişkisinin doğal bir so-

nucudur. Çünkü söz konusu kirliliğin en önemli sebebi, insanın tabiatı yanlış anlam vermesidir. İnsanlar, içinde yaşadıkları tabiatı, sadece maddî olgular dizisinden ibaret olarak görmüşler, bu sebeple tabiatı oldukça savurgan yaklaşmış, denizleri kirlenmiş, havayı teneffüs edilemeyecek hâle getirmişlerdir. Çevre sorunlarının bu denli karmaşık bir hal almasının arkasında şüphesiz birden çok etken bulunmaktadır. Bu etkenlerden belirleyici olanlar, şu şekilde sıralanabilir: Tabiatın değerden bağımsız mekanik bir sistem olarak algılanması; insanın değerlerin kaynağı olarak görülmesi; tabii kaynakların sınırsız kabul edilmesi; tabiatı hâkim olma düşüncesi; seküler bir dünya görüşü ile tabiatı fethetme görevi yüklenmiş bir bilim ve sınırsız üretimi hedefleyen bir teknoloji anlayışı...

İslam ahlakına göre, her şeyden önce değerlerin nihai kaynağı insan değil Allah Teâlâ'dır; insan, tabiatın hâkimi değil bekçisi konumundadır. Ayrıca tabiat, değerden bağımsız değildir, çünkü tabiatın fizikî olduğu kadar metafizik bir boyutu da vardır. Bu metafizik boyutu vurgulayan ayeti kerimelerden birkaçının anlamı bile, İslam'ın tabiat tasavvurunun açıklığa kavuşması için yeterli olabilir:

"Yedi gök, yer ve onlarda bulunanlar Allah'ı tesbih ederler. O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihlerini anlayamazsınız." (17/İsrâ, 44) "Gövdesiz bitkiler ve ağaçlar da Allah'a secde ederler." (55/Rahman, 6) "Gökte ve yerde olanların, güneşin, ayın, yıldızların, dağların, ağaçların, hayvanların ve insanların birçoğunun Allah'a secde ettiklerini görmüyor musunuz?" (22/Hac, 18)

Bu ayetler bizi, tabiatındaki canlı cansız bütün varlıkların Allah'a işaret ettiği, O'nun bir ismini veya sıfatını dile getirdiği sonucuna götürür. Tabiatındaki varlıklara bu şekilde bakmakla, onları tesadüfen oluşmuş ruhsuz olgular olarak görmek, çevreye takınacağımız tavrı da belirleyecektir. Görüldüğü gibi maddî olgular dizisinden ibaret görülen tabiatın İslam metafiziğinde bir de manevî boyutu bulunmaktadır; tabiat karşılığında kullanılan "âlem", bilmek anlamına gelen "ilm" kökünden gelmekte ve kendisiyle Yaratıcı'nın bilindiği Allah'ın dışındaki varlıklar olarak tanımlanmaktadır. Bu bakış açısıyla düşünen Müslüman âlim-

ler, tabiatı kendi diliyle yaratıcısını anlatan bir kitaba benzeterek ona "kâinat kitabı" adını vermişlerdir. (Ardoğan, 176) Bu kitap, insanlara yaratılış ve ilâhî sıfatları açıklayan tabiî ayetlerle doludur; bu tabiî ayetler, insanın sezgi ve aklını harekete geçirerek ilâhî hakikati idrak etmeye yönelir. Bu sebeple Kur'anî ayetlere gösterilen saygı ve özenin benzeri tabiî ayetlere de gösterilmelidir. Dolayısıyla İslam çevre ahlakında yaratılmış en küçük varlıktan en büyüğüne kadar hiçbir şey, değersiz, sıradan bir varlık olarak düşünülemez. Çünkü tabiattaki her şey, Allah'ın bilinmesi için ilâhî sıfatların tecellileri olarak varlık bulmuştur. Tabiatı oluşturan varlıklar, abes hiçbir şey yapmayan Allah'ın eseri olduğuna göre, bir bütün olarak âlem, ilâhî hikmet ve sanatı, yansıtmaktadır. Bu sebeple İslam metafiziğinde varlık, bizatihi bir değerdir.

Kur'an-ı Kerim'de tabiatta mevcut olan dengeye de işaret edilmekte ve bu dengenin korunması konusunda insanlar uyarılmaktadır. Bir fikir vermesi açısından bu ayetlerin bazılarını işaret edelim:

"Güneş ve ay bir hesaba göre hareket etmektedir. Bitkiler ve ağaçlar secde etmektedirler. Ve O, gökleri yükseltti ve her şey için bir denge koydu. Sakın dengeyi bozmayın." (55/Rahman, 5-8) "İnsanların elleriyle işledikleri yüzünden karada ve denizde fesat ortaya çıkar. Allah da belki geri dönerler diye, yaptıklarının bir kısmını kendilerine tattırır." (30/Rum, 41)

Özelde hava, su ve toprağın kirlenmesinin, genelde ise çevre probleminin sadece insan hayatını değil, tabiattaki bütün canlıların hayatını tehlikeye soktuğu açıktır. İslam çevre ahlakında insanın tabiatın hâkimi değil de bekçisi ve koruyucusu olarak görülmesi, hayvanların ve bitkilerin korunması konusunda insana özel bir ahlaki sorumluluk yüklemektedir. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'de burada yer veremeyeceğimiz kadar çok ve ayrıntılı ahlaki buyruk, uyarı ve öğüt bulunmaktadır. Hayvanların insanlar gibi toplum hâlinde yaşadıklarını belirten (6/En'am, 38), insanlara olan faydalarına dikkat çeken ve bundan ders çıkarılmasını isteyen (23/Mü'minun, 21) ayetler ile insanların istifadesine sunulmuş olan değişik bitki, meyve ve sebze türlerine işaret edip bunlara karşı takınılması gereken tavır konusunda insanı uyaran (6/En'am,

141) ayetleri zikretmemiz bir fikir vermesi açısından yeterli gözükmemektedir. İslam çevre ahlakının temel ilke ve değerlerinin tespiti konusunda işaret ettiğimiz bu ayetler yalnız başına bize yol gösterici olabilecek niteliktedir.

Kur'an-ı Kerim'de belirlenmiş bu tasavvur paralelinde Peygamberimiz de çevreye karşı takınılması gereken tavır konusunda yol gösterici uyarılar yapmış, konu ile ilgili örnek olay değerlendirmelerinde bulunmuştur. Söz konusu örnek olaylardan birisi şöyledir: "Bir adam, yolda yürürken susadı; derken, bir kuyuya rastladı; içine inip susuzluğunu giderdi. Çıkınca, susuzluktan soluyan bir köpek gördü; kendi kendine 'bu köpek de benim gibi susamış' deyip tekrar kuyuya indi; mestini su ile doldurup dışarı çıktı ve köpeği suladı. Allah onun bu davranışından hoşnut oldu ve günahlarını affetti." Bu olayı dinleyen sahabilerden bazıları "Bize hayvanlara yaptığımız iyilikler için de sevap mı var?" diye sordular. Peygamberimiz de "Evet!" dedi. (Buhârî, Edeb, 27)

Peygamberimizin "Hayvan sağanlar tırnaklarını kessinler, sağım sırasında uzun tırnaklarla hayvanların memelerini kanatmasınlar." (İbn Mâce, Sayd, 12) gibi günlük hayatta yaşanan somut durumlarla ilgili öğüt ve uyarılarından hayvanlar konusunda aşağıdaki ahlak ilkelerini çıkarmak mümkün gözükmektedir:

- Hayvanlar gözetilmeli; yiyecek, içecek ve barınak gibi ihtiyaçları giderilmeli,
- Çalıştırılan hayvanlara aşırı yük yüklenmemeli; dinlenmesine imkân sağlanmalı,
- Bakımlarına özen gösterilmeli, hastalandıklarında tedavi ettirilmeli,
- Tabiatlarına aykırı muamelede bulunulmamalı; açı çektirilmemeli.

Abdest alırken çok su kullanan bir sahabiye "Bu İsrâf da ne!" diye uyarı veren Peygamberimize "abdestte İsrâf olur mu?" diye sorulması üzerine, "Evet, akmakta olan bir nehir kenarında olsanız bile..." şeklinde cevap vermesi (İbn Mâce, Taharet, 48; Ardoğan, 206 vd), konumuz açısından çevreye gösterilen duyarlılık örneği olarak değerlendirilebilir. Peygamberimizin

kiyamet kopmak üzere bile olsa kişinin elindeki fidanı dikmesini tavsiye etmesi (Buhârî, Edebu'l-Müfred, 168); çevrede yolcuların ve hayvanların gölgesinden istifade ettikleri bir sidre ağacını, o ağaçta hak sahibi olmayan birinin kesmesinin günah olduğunu belirtmesi (Ebu Davud, Edeb, 171) İslam ahlakının çevre tasavvurunun açık seçik hâle gelmesine katkıda bulunabilir.

Sonuç olarak İslam ahlakı insanı varlık bütünlüğü içinde ele almakta; getirmiş olduğu evrensel ilke ve değerleriyle insanın Yaratıcısı, kendisi ve de çevresi ile uyumlu olmasının imkânını hazırlamakta, böylece mutluluk ve huzurun altyapısını oluşturmaktadır.

KAYNAKLAR

- Abelson R.-N. K., "Ethics, History of", The Encyclopedia of Philosophy, c. III, London 1967.
- Ahmed İbn-i Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1982.
- Aksekili, A. H., *Ahlak Dersleri*, Ankara 1340-42.
- Ardoğan, Recep, *İslam'da Çevre Teolojisi*, Ankara 2009.
- Çağrı, Mustafa, 'Edep' maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul 1994.
- Çağrı, M., *Gazâlî'ye Göre İslam Ahlakı*, İstanbul 1982.
- Buhârî, *Ahlak Hadisleri (Edebu'l-Mufred Tercümesi)*, Çev. A. Fikri Yavuz, İstanbul 1974.
- Buhârî, *Sahih*, İstanbul 1982.
- de Burgh, W. G., *From Morality to Religion*, New York 1983.
- Demir, Osman, "Tesânüd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40, İstanbul 2011.
- Ebu Davud, *Sünen*, İstanbul 1981.
- Encyclopedia of the Social Sciences*, ed. by E. R. A. Seligman, c. III, IV, New York.
- Eralp, H. Vehbi, "Ahlak ve Âdetler İlmi", *Sosyoloji Dergisi*, sayı 2, İÜ Ed. Fak. Yayını, İstanbul 1943.
- Erdem, H., *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Konya 1996.
- Farabî (1999), *Risâla fî Arâ' ahl al-Madîna al-Fâdıla*, ed. by Fuat Sezgin, Islamic Philosophy, vol. 14 içinde, Frankfurt: Publications of Institute for the History of Arabic-Islamic Science.

- Findlay, J. N., *Values and Intentions*, London 1961.
- Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, c. III, Mısır 1302.
- Görgülü, Ülfet (2010), "Eşler Arası İlişkide Kur'an'ın Ortaya Koyduğu Bazı Temel İlkeler", TDV "Vahiy ve Kadın" Sempozyumu, 5 Haziran 2010, Ankara 2013.
- Güngör, Erol, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İstanbul 1995.
- İbn Mâce, *Sünen*, İstanbul 1981
- İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C. X, Beyrut 1956.
- el-İsfehanî, Ragıp, *İslam'ın Ahlak İlkeleri (ez-Zerîa ilâ Mekârimi'ş-Şerî'a)*, çev. Abdi Keskinsoy, Beşikci Yayınevi, Trabzon 2003.
- Kandemir, M. Yaşar, *Örneklerle İslam Ahlakı*, İstanbul 1980.
- Kılıç, Recep, *Ahlakın Dini Temeli*, Ankara 1992.
- Kılıç, Recep, *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlak*, Ankara 1995.
- Kıllıoğlu, İsmail, *Ahlak-Hukuk İlişkisi*, İstanbul 1988.
- Mengüşoğlu, Takiyyeddin, *Değişmez Değerler ve Değişen Davranışlar*, İstanbul 1965.
- Mitchell, Basil, *Morality: Religious and Secular*, Oxford 1980.
- Muirhead, J. H., "Ethics", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, c. V, New York 1951.
- Muslehuddin, M., *Morality Its Concept and Role in Islamic Order*, Lahore 1978.
- Müslim, *Sahih*, İstanbul 1981.
- Nowell-Smith, H., "Religion and Morality", *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. by P. Edwards, c. VII, London 1967.
- Nielsen, Kai, "Ethics, Problems of", *The Encyclopedia of Philosophy*, c. III, New York 1967.
- Öner, Necati, "Hürriyet ve Otorite", *Felsefe Dünyası*, sayı 4, Ankara 1992.
- Poincare, H., *Son Düşünceler*, İstanbul 1986.
- Sahakian, W. S., *Ethics: An Introduction to Theories and Problems*, London 1974.
- Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel mesajı*, Ankara 2001.
- Seyyidi, Ali, *Ahlak-ı Dini*, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329.
- Tirmizi, *Sünen*, İstanbul 1982.
- Ülken, H. Z., *Felsefeye Giriş*, c. II, Ankara 1958.